

ВИРОЩУВАННЯ ГІБРИДНОГО МАТЕРІАЛУ ХМЕЛЮ В СПРЯМОВАНИХ АГРОЕКОЛОГІЧНИХ УМОВАХ НА РАННІХ ЕТАПАХ СЕЛЕКЦІЇ

Розроблений агроекологічний режим вирощування гібридів хмелю на ранніх етапах селекції.

Постановка проблеми

Хміль звичайний (*Humulus lupulus* L.) еволюційно виник як витка рослина в природних лісових екосистемах. У цих умовах він розмножувався та поширювався виключно через насіння. Внаслідок природної гібридизації, під впливом спонтанного запилення, в окремих ареалах сформувалися європейський і американський (*H. l. var lupuloides* L.) різновиди. Згодом ці різновиди стали генетичною основою культурних сортів. Серед європейського різновиду спочатку візуально, а з розвитком біологічної науки і експериментально, стали чітко розрізняти чеський, баварський, англійський, російський і інші екотипи. Таким чином, в самому геномі різних форм хмелю еволюційно закладено їх зв'язок з конкретними умовами зовнішнього середовища.

Поєднання цінних біологічних і господарсько-корисних ознак і властивостей генетично різновіддалених рослин хмелю було завжди головною метою селекціонерів. Актуальною частиною цієї проблеми є також агротехнологія вирощування гібридного матеріалу, повноцінного в селекційному і господарському плані. Вирішення цієї проблеми з самого початку було б неможливим без штучного створення агроекологічних умов, ідентичних або близьких до природних, з метою ефективного пророщування насіння і вирощування сіянців. Крім генетичних, важливе значення при цьому мають також фактори агроекологічного характеру. До генетичних належить, передусім, вдалий підбір селекційних пар для схрещувань, з

метою одержання нащадків, екологічно адаптованих до місцевих умов вирощування. Справа в тому, що дикий хміль, як відомо, має більш стабільну, більш консервативну спадковість, ніж культурні сорти. Тому процес успадкування ознак саме дикого хмелю є домінуючим, що веде до утворення адаптивних, але малопродуктивних нащадків. Засоби впливу на подолання негативних наслідків знаходять в еколого-генетичному потенціалі чоловічої форми. Визначення генотипного потенціалу чоловічої рослини-запилювача в схрещуваннях тепер стало доступним завдяки методу, розробленому в Інституті сільського господарства Полісся [1].

В селекції хмелю шляхом гібридизації часто виникали труднощі з пророщуванням насіння та вирощуванням сіянців. Ці труднощі були зв'язані з екологічними факторами, які селекціонер повинен спрямовувати в оптимальне русло різними технічними і агротехнічними способами та прийомами. Слід відмітити, що за ботанічним визначенням насінина хмелю являє собою плід "горішок" з дуже твердою і щільною оболонкою. Це обумовлено еволюційно життєвою необхідністю пристосування рослинного організму до негативних умов середовища. Для проростання, насіння повинно потрапити в екологічно сприятливі умови та пройти стадію стратифікації. Ювенільні рослини-сіянці, у свою чергу, повинні пройти стадію яровизації, яка супроводжується у природі змінами світлового дня і перепадами температури. У природних популяціях хмелю звичайного згадані фактори зовнішнього середовища, такі як вільне запилення, зволоження ґрунту, зміна температур, тривалість дня і ночі тощо, спрямовані на самовідтворення і збереження виду. В штучних умовах, з метою прискорення селекційного процесу, селекціонери змушені вишукувати різні підходи для створення оптимальних умов для проростання насіння і одержання з нього повноцінних рослин. Так, для поліпшення процесів скарифікації і стратифікації примінялись різні способи зруйнування оболонки – скальпування верхівок насіння, обробка його концентрованою сірчаною кислотою, посів під зиму тощо [2]. Такі прийоми були малоефективними і трудомісткими: при скальпуванні ушкоджувались верхівки бруньок, під дією сірчаної кислоти ушкоджувалися, відмиralи корінці сіянців. Посів під зиму, хоч і сприяв процесам скарифікації і стратифікації, але дуже залежав від пересихання верхнього шару ґрунту весною. У результаті такі підходи та маніпуляції призводили до зменшення кількості і якості гібридного матеріалу.

З метою одержання насіння з високим екогенетичним потенціалом перевагу надавали місцевим сортам як компонентам у схрещуваннях. Для одержання селекційно повноцінного і фізіологічно здорового насіння та вирощених з нього гібридних сіянців усі технічні і агротехнологічні заходи і прийоми при їх вирощуванні спрямовувалися на поліпшення умов середовища.

Результати досліджень

У результаті селекційної роботи багатьох дослідників був розроблений і перевірений на практиці режим пророщування насіння і вирощування гібридного матеріалу в лабораторно-тепличних і польових умовах. Процес у цілому відбувається в наступній хронологічній послідовності:

1. 8–10 лютого – насіння (неочищені плодики) закладали на стратифікацію в холодильник. Насіння поміщали в капронову тканину і клали у зволожений пісок. Туди ж клали пластмасові етикетки з викарбованими на них номерами комбінацій схрещувань. Стратифікація відбувалась при $t+2$ °С, експозиція – не менше одного місяця.

2. 25–26 березня – насіння промивали в проточній воді протягом доби і видаляли недорозвинуті та пошкоджені насінини. Насіння обробляли 0,5 %-им розчином жовчі медичної для зруйнування оболонки і прискорення пророщування і промивали в 0,05 %-ому розчині марганцево-кислого калію.

3. 27–28 березня – насіння висівали в кювети з прожареним і зволоженим піском і розміщували їх в освітлених і теплих (18–20 °С) кімнатних умовах. Пісок в кюветах періодично зволожували. Кювети прикривали смужками прозорої плівки, для зменшення випаровування вологи.

4. 7–8 квітня проводили пікірування проростків насінин по 2 штуки в поліетиленовий перфорований пакет розміром 10x12 см з торфомінеральною сумішшю (торф + пісок = 3 : 1). Вирощували розсаду в світлому приміщенні (можна в опалювальній теплиці) на стелажах при кімнатній температурі (20–22 °С). (Якщо теплиця не опалюється, розсаду в пакетах доцільно до неї переносити тільки 4–5 травня). Коли була загроза приморозків на ніч рослини прикривали плівкою. Пакети з сіянцями періодично поливали і один-два рази підживлювали слабким розчином нітрофоски (20–30 г. на 10 л води). 20–22 травня сіянці з 2–3 парами листків перевозили на ділянку гібридного розсадника.

Для закладення гібридного розсадника на хмільниковій шпалері заздалегідь готували площу, обробляючи ґрунт до стану грядки. Сіянці з поживним субстратом виймали з пакетів і висаджували у ґрунт за схемою 3x1 м в неглибокі ямки, куди вносили 12–15 г нітрофоски. Посадку доцільно проводити у похмуру чи дощову погоду. При необхідності здійснювали полив рослин. У процесі вегетації рослини двічі підживлювали кільцевим способом: перший раз – аміачною селітрою (30–40 г) після заведення стебел на підтримки (фаза інтенсивного росту), а другий раз – нітрофоскою (50–60 г) в період формування шишок.

На молодих рослинах висотою від 0,3 до 1 м проводили 2–3-разове пасинкування бокових пагонів і видаляли нижнє листя. Решту технологічних операцій догляду за рослинами і ґрунтом здійснювали згідно з загальноприйнятими агрорекомендаціями за плодоносними хмільниками.

У гібридному розсаднику сіянці хмелю розщеплюються за статтю. Вихід чоловічих і жіночих рослин та співвідношення між ними має істотне практичне значення для формування повноцінних селекційних насаджень. Тому в процесі вирощування гібридного матеріалу доцільно враховувати екологічні фактори для регулювання процесів розщеплення і проявлення статі.

У зв'язку з тим, що чоловічі і жіночі суцвіття хмелю розмежовані в просторі на окремих рослинах, тому і процеси цвітіння, запилення та запліднення у них часто не співпадають у часі. Асинхронність фенофаз росту і розвитку є істотною перешкодою в гібридизації, що погіршує можливості виконання запланованих комбінацій схрещувань. Поряд з цим існують певні можливості окремо впливати на ріст і розвиток дводомної рослини різними прийомами. Так, щоб затримати цвітіння намічених компонентів схрещувань, підтримки з чоловічими рослинами знімають з верхньої шпалери на початку бутонізації і, згорнувши кільцем, залишають на ґрунті до настання стиглості пилку. Для досягнення синхронності цвітіння жіночих і пиління чоловічих форм, ми для схрещувань використовували також молоді рослини з розсадника вегетативного розмноження, що цвітуть пізніше. В інших випадках для цього використовували молоду кореневу поросль або суцвіття з нижніх бокових гілок маточних кущів, де цвітіння також проходить пізніше, враховуючи, що при відборі зразків пилку для схрещувань, нижній ярус рослини забезпечує меншу, а верхівка – більшу частку андропилку в пробі, тобто місце відбору пилку по висоті стебла рослини істотно впливає на вихід чоловічих форм.

У проблемі вирощування гібридного матеріалу практичне значення має оптимальне співвідношення виходу жіночих і чоловічих рослин в різних комбінаційних схрещуваннях. Так, дослідження Д. А. Гарбузової [3] показали, що розщеплення за статтю у гібридному потомстві, одержаному від схрещувань сорту Клон 18 з різними чоловічими гібридними формами-запилювачами проходить по-різному. У цих дослідженнях запилювачі як компоненти схрещувань з сортом Клон 18 являють собою нащадків, одержаних в процесі гібридизації місцевих і зарубіжних сортів: Клон 18, Рогатинський, Густяк, Скороспілка, Житецький та інші.

Чоловіче потомство від таких схрещувань генетично відрізняється, що вплинуло на характер статевого розщеплення. Там, де обпилювання проводилось сумішшю пилку кількох чоловічих форм, у потомстві виявилось значно менше рослин чоловічої статі в порівнянні з жіночою. Співвідношення між жіночою і чоловічою групами склалось як 80 : 4,4 або 20 : 1. В інших випадках, при вільному запиленні і запиленні одним генотипом це співвідношення зсувається в сторону чоловічої статі і значно збільшується обсяг рослин, що не проявили стать (табл. 1).

Таблиця 1. Розщеплення за статтю у гібридних сіянцях від материнської форми Клон 18 в різних комбінаціях схрещувань і різних агроекологічних умовах вирощування

Комбінації схрещувань	Кількість сіянців, шт	Кількість рослин в групі, %				Рік досліджень
		жіночих	чоловічих	не проявили статі	гермафродити	
I. Шкілка: висота шпалери 3м, схема посадки 1x0,3-0,4м (за даними Д.А.Гарбузової, 1962)						
1. Штучне запилення сумішшю пилку від трьох запилювачів						
♀Клон 18x ♂4-51+8-10+3-27 (F ₁)	45	80	4,4	15,6	-	1958
2. Штучне запилення пилком від одного запилювача						
♀Клон 18x ♂3-27 (F ₁)	33	69,7	12,1	18,2	-	1958
♀Клон 18x ♂7-15 (F ₁)	7	42,8	28,6	28,6	-	1957
3. Вільне запилення						
♀Клон 18x ♂? (F ₁)	73	56,2	23,3	20,5	-	1957
♀Клон 18x ♂? (F ₁)	40	47,5	27,5	25,0	-	1958
II. Шмільник: висота шпалери 7м, схема посадки 3x1м (за даними групи пилкової селекції)						
♀Клон 18x ♂2-34x (F ₂ В ₁)	60	80	10	8,2	1,8	1996-1998
♀Клон 18x ♂2-81x (F ₂ В ₁)	92	76	14	0	10	1997-1998

З таблиці 1 видно, що там, де для схрещування були взяті теж сорт Клон 18, але як рекурентна форма в насичуючих схрещуваннях з синовніми запилювачами, розщеплення за статтю на жіночі і чоловічі рослини відбулось як 80:10 та 76:14, тобто 8:1 і 5:1. Тут близькоспоріднені схрещування, очевидно, стали причиною утворення гермафродитних рослин. Співставляючи результати досліджень Д. А. Гарбузової і групи пилкової селекції, проведені в різні періоди і за різних технологій, виявилось, що під впливом різних зовнішніх чинників та комбінаційних схрещувань по-різному проходить і розщеплення гібридів за статтю. Порівнюючи результати цих досліджень кількість рослин, що не проявили статі, зменшилась з 15–28 % (п. I) до 8,1 % (п. II), що пов'язано з покращанням агроекологічних умов вирощування гібридного матеріалу у другому періоді досліджень. Насичуючі близькоспоріднені схрещування в останньому випадку, очевидно, були причиною появи гермафродитних особин у потомствах F₂ В₁ (табл. 1).

Те, що процеси статевого розщеплення і зміщення статі в чоловічу чи жіночу сторону є наслідком кінетики генетичного характеру, не може викликати сумніву. А що стосується впливу агроекологічних факторів на процеси статевого розщеплення в рослинному світі, то заперечувати їх

немає підстав. Навпаки, існують хоч і обмежені, але переконливі літературні експериментальні дані про вплив едафічних факторів, зокрема елементів мінерального живлення, на обмін речовин в тканинах однодомних різностатевих рослин кукурудзи. Цими дослідженнями доведено, що при внесенні азотних добрив краще розвиваються жіночі генеративні органи, а при внесенні калійних – чоловічі. Таким чином, автори роблять висновки, що зовнішніми чинниками можна впливати на зміщення статі рослин в ту чи іншу сторону [4, 5].

В таблиці 2 приведені результати щорічного розщеплення гібридного матеріалу сумарно в різних комбінаційних схрещуваннях від простих F_1 до складних: F_2J_1 , $F_2 B_1$, F_3B_2 , B_2XB_1 . Кількість жіночих рослин у цих випадках складає від 64 до 78 %, а чоловічих – від 15 до 23 %.

Таблиця 2. Характер статевого розщеплення сіянців хмелю в гібридних розсадниках (1996–1998 рр.)

Стан насаджень	ГР-1996		ГР-1997		ГР-1998		Середнє за 3 роки	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Висаджено	355	100	332	100	379	100	352	100
Прийнялось	349	98	291	90	337	90	325	92
З них: розщепилось на жіночі форми	273	80	190	65	217	65	227	70
на чоловічі форми	58	16	43	15	78	23	60	18
гермафродити	9	2	4	1	0	0	4	1
не проявили статі	9	2	54	18	42	12	36	11

Співвідношення жіночі : чоловічі форми, як це виявилось з даних таблиці 2 становило протягом трьох років як 5:1, 4:1, і 3:1. Кількість рослин, що не проявили статі була в межах від 2 до 18 %, з'являлись іноді окремі особини гермафродитного типу. Такий характер розщеплення сіянців за статтю не викликав істотних труднощів у процесі оцінки, добору і бракування рослин та формування селекційно-повноцінних насаджень. Рослини, що не проявляли статі, були, як правило, мало розвинутими, депресивними і не мали селекційної цінності, а тому бракувались в першу чергу. Нормальні чоловічі рослини підлягали ідентифікації за морфологією пилку, їх відбирали і переносили в чоловічий розсадник як сорти-запилувачі. Решту бракованих чоловічих форм викопували і на їх місце садили жіночі форми, ущільнюючи посадку. На звільненій площі вели вегетативне розмноження селекційних номерів.

У наступному році гібридний розсадник без пересадки переводили в категорію селекційного розсадника другого року вивчення. Такі підходи дозволяють скоротити обсяги проробки селекційного матеріалу і тривалість робіт з трьох-чотирьох до одного року. Процес досягався за рахунок ранньої діагностики чоловічих форм методом пилкової

ідентифікації генотипного потенціалу, а жіночих – методом добору цінних форм за кількістю лупулінових зерен в шишках хмелю [4].

На результативність роботи методом гібридизації істотний вплив завжди має не тільки загальний розвиток селекції як науки і практики, а й ті чи інші агроекологічні системи, що історично склалися адекватно технічному розвитку агротехнологій. Техногенний фактор, як відомо, відіграє неабияку роль для оптимізації життєдіяльності і життєздатності рослинних організмів.

Рослини з конкретним генотипним потенціалом краще проявляють корисні властивості в сприятливих умовах зовнішнього середовища. Тому селекціонери різних поколінь [2, 3, 7, 8] завжди намагались спрямувати зусилля таким чином, щоб генетичний і адаптивний потенціал рослин хмелю, уже з перших стадій селекції реалізувати в кращих агроекологічних умовах. Ми розуміємо, що якісно іншого управління адаптивним потенціалом рослини можна досягти через вплив на внутрішні, генетичні, системи організму, але не виключало можливості впливу і зовнішніх факторів, які можуть регулювати доступними агротехнологічними прийомами. З цією метою ми вирішили порівняти ефективність вирощування сіяньців хмелю у відкритому ґрунті при застосуванні різних агро технологій. Результати досліджень приведені в таблиці 3.

Таблиця 3. Порівняльна ефективність екологічно спрямованих агроприймів та їх вплив на деякі показники вирощування гібридного матеріалу хмелю

Дослідження 1957–1960 рр.		Дослідження 1996–2000 рр.	
Агротехнологічні прийоми	Показники	Агротехнологічні прийоми	Показники
Вирощування сіяньців у шкільці на шпалері висотою 3 м, схема посадки 1х0,3–0,4 м	Приживлюваність сіяньців – 70–80 %. висота рослин – 3–3,5м; вихід жіночих форм – 43–80 %; вихід чоловічих форм – 4,4–29 %; кількість не проявлених форм за статтю 15–29 %; ураження псевдопереноспозом 4 бали	Вирощування сіяньців на хмільниковій шпалері висотою 7м, схема посадки 3х1м.	Приживлюваність сіяньців – 92–100 %; висота рослин – 7–7,5м; вихід жіночих форм – 64–08 %. вихід чоловічих форм – 16–23 %; кількість не проявлених форм по статі 2–18 %; ураження переноспозомом 0–0,5 бала.

Дані таблиці 3 свідчать, що поліпшуючи технологічні процеси вирощування гібридних сіянців, оптимізуючи схему посадки і режим мінерального живлення і інші процеси і таким чином впливаючи на ріст та розвиток рослин зміною агроекологічних факторів, можна оптимізувати селекційний процес хмелю.

Висновки

На основі багаторічних досліджень та селекційної практики дослідників різних поколінь розроблено і апробовано технологічний режим пророщування насіння і вирощування гібридних сіянців хмелю в екологічно спрямованих лабораторних і польових умовах. Це дозволило в комплексі з експрес-методами ранньої польової діагностики чоловічих та форм, обсяги проробки матеріалу, скоротити витрати і тривалість селекційного процесу на початкових етапах селекції з 4 до 1 року. Дослідженнями виявлена можливість впливу як генетичних, так і екологічних факторів на вирощування повноцінного гібридного матеріалу.

Перспективи подальших досліджень

В подальших дослідженнях важливо виявити вплив едафічних факторів на збереження генотипного потенціалу різностатевих селекційних форм рослин хмелю та продуктивні і адаптивні властивості сортів цієї культури.

Література

1. Литвак П. В., Поліщук І. Б., Жигadlo Ю. В. Добір високопродуктивних біотипів рослин методом пілкової ідентифікації. // Вісник ДААУ, вип.1., Житомир, 2002р. – С. 39–46.
2. Жидко Е.П. Внутривидовая гибридизация хмеля. // Труды ЖНИССХ, К-1959, Госсельхозиздат УССР, – вып. VI. – С. 39–46.
3. Д. А. Гарбузова, Наследование пола у однолетних гибридных сеянцев хмеля // Агробиология, № 3, 1962 р. – С. 464–466.
4. Поліщук І. Б., Заграфова М. И. Метод отбора необходимого материала хмеля по комплексу лупулиновых зёрен на генеративных органах // Хмелеводство, – К.: “Урожай”, 1986. вып. 8. – С. 5–9.
5. Минина Е. Г. Смещение пола у растений воздействием факторов внешней среды. Изд. АН СССР, – М., 1952.
6. Мауриня Х. А. Влияние некоторых факторов воздействия на образование генеративных органов кукурузы и развитие потомства. // Общие закономерности роста и развития растений. Вильнюс – 1965, Изд. “МИНТИС”, – С. 201–205.
7. Заграфова М. И., Поліщук І. Б., Ляшенко Н. И. Создание исходного материала для селекции высокогетерозисных сортов хмеля // Хмелеводство. – К.: Урожай, 1988, – Вып. 10. – С. 8–13.

8. *Полищук В. Д., Полищук И. Б., Жигadlo Ю. В., Ляшенко М. І., Кравчук Н. Р.* Нові підходи до селекції конкурентноздатних сортів хмелю // Вісник аграрної науки. – К.: Аграрна наука, – 2003, – Вип. 12, С. 12–16.